

Др Маријана Т. Мраовић, научни сарадник
Војни архив Министарства одбране, Београд

АРХИВСКА ГРАЂА ВОЈНОГ АРХИВА О ЗЛОЧИНИМА ВЛАСТИ НДХ И ОДНОСУ КАТОЛИЧКОГ КЛЕРА ПРЕМА СРПСКОМ СТАНОВНИШТВУ

Апстракт: Војни архив Министарства одбране Републике Србије баштини значајну архивску грађу која се односи на војну и политичку историју осовинске вазалне творевине Независне Државе Хрватске, злочине усташких власти као и њихову политику према колаборационистичкој домаћој управи окупиране Србије. Архивска грађа у оквиру групе фондова „Врховног војног суда” представља обиман историјски извор о односу клерикалних власти према српском становништву на територији НДХ. У раду су, уз осврт на историографска истраживања, презентовани садржај и особености архивских фондова Војног архива који се односе на историјат НДХ, злочине усташких власти, податке о деловању италијанских и немачких окупационих власти на југословенској територији, као и однос клерикалних власти према српском становништву на територији НДХ. Дат је такође садржај архивске грађе која се односи на рад Комесаријата за избеглице и пресељенике Недићеве владе током окупације.

Кључне речи: Други светски рат, Србија, НДХ, злочини, архивска грађа.

Увод

Научни домет историографских анализа историје Србије и страдања српског становништва у Другом светском рату на југословенским просторима био је у послератно време условљен идеолошко-политичким околностима. Историографски осврти на тематику Другог светског рата током шездесетих и седамдесетих година прошлог века били су карактеристични по окретању историчара историјским

изворима, посебно кроз низ значајних институтских пројеката.¹ Званична интерпретација историјских процеса у Другом светском рату током осамдесетих година двадесетог века обиловала је новим садржајима и аналитиком тема који су били предмет интересовања не само историчара, већ и писаца, публициста, новинара, бивших политичара, генерала и дисидената. Историографски су по први пут обрађивани многи процеси, појаве и проблеми из ратног периода. Једна од доминантних тема која је заокупљала пажњу научне и шире јавности током деведесетих година односила се на страдање српског народа у Другом светском рату, почевши од територије окупиране Србије до остатка територије некадашње Краљевине Југославије, подељене између Трећег рајха и његових савезника. Професор др Бранко Петрановић бавио се детаљно проблемом окупације и колаборационизма у књигама: *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945* (књ. 1–2, Београд 1983), *Историја Југославије 1918–1988* (Београд, 1988) и *Србија у Другом светском рату 1939–1945* (Београд, 1992), која се и данас сматра најдетаљнијом историографском синтезом историјата Другог светског рата на простору окупиране Србије. Историјом Другог светског рата и појавама окупације и колаборације бавили су се светски признати историчари: Ерик Хобсбаум, Марк Мазауер, Питер Дејвис, Џулијан Џексон.²

Данашње генерације историчара и архивиста које се баве анализом и истраживањем периода 1941–1945. године имају предност у односу на претходнике у виду поједностављеног приступа обимном историографском и „неисториографском” наслеђу, које свакако захтева темељно критичко преиспитивање, уз систематичнији приступ анализи историјских извора и историографских контроверзи. Као резултат измене поменутих околности објављиване су монографије општег типа и свеобухватног погледа на српски и југословенски

¹ Станковић Ђорђе, Димић Љубодраг, *Историографија под надзором 1-2*, Београд, 1996.

² Мазауерове монографије о нацистичкој владавини над окупираном Европом (*Hitler's Empire – Nazi rule in occupied Europe*, 2009) и окупираном Грчком (*Inside Hitler's Greece*, 1993), Дејвисова монографија о колаборацији (*Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*, 2004) и Џексонова анализа правног и идеолошког аспекта француске колаборације утицали су на осавремењавање научног приступа појави колаборације и различитих облика коезистирања са окупатором.

простор, збирке докумената и локалне студије појединих области. У оквиру анализе начина на који је немачка држава организовала и водила привредну политику и пропаганду према Краљевини Југославији, а потом и окупираној Србији неизоставно треба поменути низ радова професора др Милана Ристовића, посебно монографију *Немачки „нови поредак“ и југоисточна Европа 1940/41–1944/45. – планови о будућности и пракса* (Београд, 1991). Проблемом дезинтеграције југословенске државе и идеје о државно-правној посебности Србије, као и питањем немачке пропаганде за оправдавање војне акције против Југославије, бавио се академик Љубодраг Димић у монографијама *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, I–III* (Београд, 1996) и *Историја српске државности, III* (Нови Сад, 2001). Питањем немачких ратних злочина бавили су се др Венцеслав Глишић у књизи *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1945. године* објављеној у Београду 1970. године, др Ђорђе Н. Лопичић у књизи *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова* (Београд, 2009), као и др Јелена Лопичић Јанчић у књизи *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941–1945* (Београд, 2010). Ђорђе Н. Лопичић бавио се и анализом мађарских ратних злочина (*Мађарски ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских судова* (Београд, 2010)).

Велики број историографских радова, монографија, синтеза и чланака, објављених у последњих двадесет година односи се на историјат и организацију Независне Државе Хрватске и злочине почињене над Србима, Јеврејима и Ромима на територији НДХ током Другог светског рата. Изузетно богат опус радова на предметне теме део су историографских достигнућа др Милана Кољанина (репресивни системи у Југославији у Другом светском рату, стварање и функционисање система логора, репресивно законодавство Независне Државе Хрватске, питање проверавања правослаwnих Срба у НДХ, употреба филма и антисемитских стереотипа у пропаганди у окупираној Србији, историја Јевреја и антисемитизма у Краљевини Југославији)³.

³ Милан Кољанин, *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941–1944*, Београд 1992; *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 2008; *Праведници међу народима Србија*, Београд 2010. (коауторство са Миланом Фогелом и Миланом Ристовићем) и *Јевреји Србије у Првом светском рату* (коауторство са Војиславом Радовановић, Београд, 2014).

Музеј жртава геноцида пружио је велики истраживачки и стручни допринос у проучавању ових питања, као и на систематизовању историјских извора о Холокаусту у Србији и Југославији, публикавању тематских зборника радова, чланака и монографија на тему страдања српског становништва на подручју НДХ. Овим су се у одређеном обиму бавили и научни радници Института за новију историју Србије и Института за савремену историју и професори Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Посебно је значајно истакнути рад Мешовите православно-католичке комисије за разматрање предлога за канонизацију надбискупа Алојзија Степинца, у којој су са српске стране осим припадника Српске православне цркве били ангажовани научни радници оба поменути института и академске заједнице, а којима је значајну подршку у истраживањима релевантне архивске грађе као доказног материјала против канонизације пружио Војни архив Министарства одбране Републике Србије. Академик Љубодраг Димић и др Никола Жутић су аутори низа радова о проблематици римокатоличког клерикализма и улози надбискупа Алојзија Степинца, почевши од заједничке студије под насловом *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918–1941* (Београд, 1992). Др Никола Жутић објавио је детаљну анализу наведене тематике у монографији под насловом *Идеологија и вјерска политика надбискупа Степинца у Југославији 1934–1946* (Београд, 2017). Документарно-историографска проблематика случаја Степинац и Римокатоличке цркве значајно је продубљена новом монографијом академика Љубодрага Димића и др Николе Жутића под насловом *Алојзије Степинац: Држава, црква, надбискуп 1934–1941*. (Београд, 2019). Др Александар Стојановић аутор је изузетно значајног рада о поменутиим питањима под насловом: Aleksandar Stojanović, „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945”.⁴

После распада СФРЈ подручје јасеновачких масовних гробница на простору од око 240 квадратних километара подељено је између две државе – Републике Хрватске и Босне и Херцеговине, односно

⁴ Aleksandar Stojanović, “A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945”, *Balkanica*, Vol. XLVIII (2017), pp. 269–287.

њеног ентитета Републике Српске, границом две реке Саве и Уне. На српској страни остало је највеће стратиште на Балкану у Доњој Градини. После Прве међународне конференције „Концентрациони логори Јасеновац”, одржане на Kingsborough Community College, City University of New York, од 29. до 31. октобра 1997. године, одржавају се на међународном плану годишње конференције у Бањалуци посвећене страдању Срба и других народа у Јасеновцу 1941–1945. године.

Изузетан историографски допринос истраживању злочина над српским православним становништвом и свештенством у НДХ представља фотомонографија др Јована Мирковића под насловом: „Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској – фото монографија”, са обимним изводима из фото-документационе грађе Музеја жртава геноцида са потврдама географске распрострањености злочина на свим подручјима на којима је живео српски народ: Кордун, Лика, Банија, Славонија, Срем, Босна, Херцеговина, Далмација. Напоменули бисмо и изузетне истраживачке домете у значајним монографијама Динка Давидова, Рорија Јеоманса, као и у истраживањима Томислава Дулића.⁵

Историјски извори о деловању усташке НДХ и о масовној репресији коју је вазална творевина Трећег рајха организовано и систематски спроводила над српским, јеврејским и ромским становништвом сачувани су у архивима, првенствено у Републици Србији и Републици Хрватској. Део архивске грађе налази се и у Архиву Републике Српске у Бањалуци. Један од примарних извора су архивски фондови у Немачкој, као и фондови у другим земљама које су деловале на територији НДХ.

Архивска грађа у српским архивима која се односи на међуратни период и период Другог светског рата делимично је објављена у оквиру тематских зборника докумената као што су: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије*, (Зборник НОР-а, 15 томова) и *Немачка обавештајна служба*

⁵ Динко Давидов, *Тоштални геноцид: Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Београд: Завод за уџбенике 2013, Tomislav Dulić, *Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research*, Journal of Genocide Research, 2006, Vol. 8 (3), pp 255–281, Rory Yeomans, *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, Boydell & Brewer, 2015.

у окупираној Југославији, *Зборник докумената о Априлском рату, Документи из историје Југославије, II, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помаћача из Другој светској рату, Југославија 1918–1988. – тематска збирка докумената.*

Зборник докумената који је у текућој години објавио Архив Војводине под насловом *Усташка зверства* део је заоставштине Славка Одића од које је формиран лични фонд. Славко Одић је неко време био спољни сарадник Института за савремену историју у Београду, а између осталог објавио је 2005. године у коауторству са Славком Комарицом монографију *Зашио Јасеновац није ослобођен* у издању наведене установе.

Некадашњи Војноисторијски институт је на основу архивске грађе Војног архива у оквиру едиције „Злочини на југословенским просторима у Првом и Другом светском рату” – Зборник докумената, објавио Прву књигу Првог тома едиције VII под насловом: „Злочини НДХ 1941.” (Београд, 1993). Значајан допринос у борби за откривање истине о геноциду и злочинима у НДХ⁶ и на бившим југословенским просторима Војни архив даје и кроз реализацију сарадње започете 2016. године склапањем споразума са Меморијалним центром „Јад Вашем” из Израела и Меморијалним музејем Холокауста у САД. Војни архив Министарства одбране и Историјски архив Града Новог Сада су у протеклој години публиковали зборник оригиналних одабраних докумената о злочинима НДХ за период 1941–1942. године (први том), а у припреми је публикавање другог тома за период 1943–1945. године.⁷

⁶ Мраовић, Маријана, Вигњевић Зоран, „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској”, *Записи– Годишњак Историјског архива Пожаревац*, година VII, број 7, Пожаревац, 2018. године, стр. 221–233.

⁷ Маријана Мраовић, Петар Ђурђевић, *Зборник одабраних докумената Злочини Независне државе Хрватске 1941–1945 године*, књига 1 (1941–1942), Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Нови Сад, 2020.

Архивски фондови Војног архива – сведочанство о злочинима усташких власти НДХ и односу католичког клера према српском становништву

Војни архив чува у свом богатом фондусу неколико група фондова релевантних за тематику историјата НДХ, злочине усташких власти, податке о деловању италијанских и немачких окупационих власти на југословенској територији, однос клерикалних власти према српском становништву на територији НДХ, као и рад Комесаријата за избеглице и пресељенике Недићеве владе током окупације.

Група фондова „Независне Државе Хрватске” (група фондова „НДХ”, граничне године фонда 1941–1945) чува се у највећем обиму у Војном архиву.⁸ Архивска грађа која припада наведеној групи фондова заплена је током ратног периода када су јединице Народноослободилачке војске Југославије ослобађајући територију предратне Краљевине Југославије од окупације затекле и поменуто архиву НДХ, укључујући не само територију данашње Републике Хрватске, већ и простор данашње Републике Србије, Републике Словеније и Босне и Херцеговине. Део предметне архивске грађе чува се у Хрватском државном архиву. Војни архив је такође накнадно примио од бившег Савезног секретаријата за иностране послове архивску грађу која се односи на рад Министарства вањских послова НДХ и која је органска целина са грађом истог министарства у оквиру групе фондова „НДХ”. У току су њена архивистичка обрада и сређивање.⁹ Архивистички је сређено и обрађено (до данас) 555 кутија групе фондова, уз 100 новосређених кутија (укупно 65,5 линеарних метара) за које постоји сумарни и аналитички инвентар. Сумарни инвентар садржи преглед на нивоу кратког садржаја кутије и временског распона архивске грађе у

⁸ Преглед сређене групе фондова „НДХ” приказан је у оквиру едиције „Архивски фондови и збирке у СФРЈ. Савезни архиви”, Београд, 1980.

⁹ Део грађе Правног и Политичког одјела подфонда Министарства вањских послова НДХ регистратурно је сређен. За остала одељења: Опће, Конзуларно-господарско и Одјел за новинарство и културу нема никаквих помоћних показатеља. До сада је урађен попис деловодних књига, именских и предметних регистара и одређена њихова припадност подфондовима, а тиме су и формиран подфондови и припремљена база за сређивање архивске грађе које је у току.

кутији. Аналитички инвентар састоји се од картотеке у којој се налази преглед до нивоа документа, изузев накнадно сређеног дела фонда чијем се прегледу може приступити путем фасцикли које садрже пописе свих докумената. Део фонда НДХ дигитализован је у већем обиму, те су приступ архивској грађи и њено истраживање тиме поједностављени и ефикаснији.

Архивска грађа групе фондова „НДХ” настала је административним, правним и политичким деловањем вазалне творевине Трећег рајха Независне Државе Хрватске у периоду од 10. априла 1941. године до краја Другог светског рата. Предметна архивска грађа представља историјски извор првог реда за историјат и административну, правну и војну организацију НДХ, историју репресивних система у Другом светском рату на југословенској територији, односно стварање и функционисање система логора, географску распрострањеност злочина на свим подручјима на којима су живели српско и јеврејско становништво: Кордун, Лика, Банија, Славонија, Срем, Босна, Херцеговина, Далмација. Архивска грађа групе фондова „НДХ” садржи разноврсну документацију насталу у раду оружаних снага и цивилних органа власти, у оквиру које се одређени сегменти односе на радно законодавство.¹⁰ Предметна архивска грађа прати организациону структуру војних и цивилних органа власти, почевши од Министарства хрватског домобранства – Главног стожера оружаних снага, Оперативног одјела, Одјела за ратну повјест, Главног стожера војсковође – заповједништво војсковође, Главног стана поглавника, Предсједништва владе, Министарства оружаних снага, Особног одјела, Врховног оружничког заповједништва, Одјела за јавни ред и сигурност, Министарства унутарњих послова, Министарства народне просвјете, Министарства вањских послова. Значајни су подаци о саставу министарстава и органа управе НДХ. Посебно су значајни документи настали у раду Министарства правосуђа и богоштовља: наредбе, окружнице, законске одредбе у вези са покрштавањем православаца, о надлежности

¹⁰ Законска одредба за одбрану народа и државе донета је 17. априла 1941. године и омогућавала је режиму уклањање свих политичких противника, а кривично-правни поредак НДХ признавао је колективно кажњавање уз стрељање као „заштитну меру” и административно упућивање у сабирне и радне логоре, *Hrvatski narod*, број од 1. 05. 1941 – *Uredba o zaštiti arijevske krvi i Uredba o rasnoj pripadnosti*.

преких и других судова, одмазди због напада и саботажа, документа о подржављењу јеврејске имовине, устав хрватске православне цркве, разна документа у вези отпуштања из службе наставника Срба и Јевреја и остало. У архивској грађи Министарства вањских послова налазе се документа о односу италијанских и хрватских власти, извештаји о стању у Далмацији под италијанском окупацијом, извештаји о поступцима мађарских власти у Војводини, извештаји о стању у котару Бјеловар и односу према Србима, подаци о покатоличењу, подаци повереника за Источну Славонију о отварању концентрационих логора, проблематика исељавања Срба у Србију, подаци Главног стожера о поступцима Срба и Немаца у Земуну, подаци Министарства домобранства о положају Срба, регистровању Срба и православаца, односу италијанских власти према српском питању, питање имовине пресељених Срба. Други тип документације из групе фондова „НДХ” односи се на дневне извештаје и депеше о ситуацији у НДХ, податке о злочинима, паљењу села и пљачки имовине, податке о покољу Срба у Глинској цркви, покрштавању православаца и одмаздама,¹¹ податке о саставу министарстава и органа управе НДХ.¹² Усташки покрет и Усташка војница су у значајној мери утицали на вођење државне политике НДХ, са једним од основних задатака промовисања усташких идеја и чувања традиција усташке борбе. Духовно образовање је било значајни сегмент морално-политичког образовања кроз обављање редовне верске службе, посете и учешће у духовним обредима, као и слушање предавања. Римокатолици у Усташкој војници били су у надлежности Римокатоличког душобрижничког уреда Главног стожера. Загребачки надбискуп Алојзије Степинац био је именован за „војног

¹¹ Римокатоличка црква у НДХ прихватила је усташки поредак. Као моћна материјална, идеолошка и духовна снага са надбискупом Алојзијем Степинцом на челу признала је легитимитет нове усташке владе. Поздрављајући чин од 10. априла 1941. године Степинац је у НДХ видео божју провидност, а своју подршку исказао је кроз посету Славку Кватернику и поглавнику Анти Павелићу.

¹² Према сачуваној архивској грађи групе фондова „НДХ”, из НДХ је до септембра 1941. године протерано 118.110 Срба. Утврђено је да су интензивна масовна пресељавања из НДХ на територију окупирани Србије трајала до половине 1942. године. До почетка јуна 1941. године само са простора Бачке пребегло око 25.000 Срба, а масовно се бежало и од албанских злочина на простору Косова и Метохије, као и са територија које је заузела Бугарска.

викара” у НДХ. Према његовом исказу са суђења¹³ његови заменици били су свештеници Вилим Цецеља и Стипе Вучетић.¹⁴ Лист *Усташа* био је једно од главних гласила.

Посебну важност има архивска грађа која сведочи о страдању српског, јеврејског и ромског становништва у логору Јасеновац, а која је настала извештавањем Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и односи се на рад окружне, Земаљске и Државне комисије после завршетка Другог светског рата. Архивска грађа садржи тематски пописник основних докумената усташко-домобранских јединица и установа, реферате и извештаје о логорима, затворима, стрељањима, депортовању, спискове логора, планове логора Јасеновац, пописе заточеника и жртава, записнике анкетне комисије, фотографије, обдукционе протоколе, записнике са саслушања заточеника из логора Стара Градишка и Јасеновац. Сачуван је и списак логораша из Јасеновца који је сачинио Јеврејин из Загреба Исидор Леви (списак који је Леви закопао у Јасеновцу пронађен је после ослобађања логора). Усташке власти основале су мрежу преких, покретних преких и народних судова на читавој територији НДХ: у Загребу, Карловцу, Госпићу, Вараждину, Тузли, Бањалуци, Осијеку, Бјеловару, Сарајеву, Бихаћу, Брчком, Дервенти, Мостару, Вишеграду како би се процес убрзао и прикриле геноцидне намере. Формиран је и систем концентарционих логора: логор „Даница” код Копривнице, „Керестинац” код Загреба, „Јадовно” на Велебиту, логор у Госпићу, логор на острву Пагу, „Крушчица” у близини Травника, Стара Градишка, Лоборград, Баково, Тење код Осијека, Јастребарско, логор у Руми, Лепоглава, Јасеновац и други логори. Осим концентрационих логора, постојала су и три исељеничка логора намењена депортацији Срба и Јевреја: логори у Славонској Пожеги, Бјеловару и Цапрагу код Сиска. Поред њих су били формиран у мањим местима логори за дотичне области или збиралишта у која су хапшени и допремани Срби и Јевреји ради даљег транспорта.

¹³ Branimir Stojanović, *Alojzije Stepinac, zločinac ili svetac (dokumenti o izdaji i zločinu)*, Beograd, 1985, 206–208.

¹⁴ Bojan Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016, 263.

Група фондова „Српска влада Милана Недића” (група фондова „Недићеве архиве”, граничне године фонда 1941–1945. године) заплена је од стране јединица Народноослободилачке војске после повлачења припадника колаборационистичке „Владе народног спаса”. Архивистички је сређено и обрађено до нивоа унутрашњих листи кутија и фасцикли 263 кутије групе фондова (укупно 26,3 линеарна метра), за које постоји сумарни и аналитички инвентар. У наведеној архивској грађи чува се 46 кутија депеша.

Архивска грађа групе фондова „Недићеве архиве” настала је административним, правним и политичким деловањем колаборационистичких органа власти на територији окупиране Србије: Савета комесара од 22. априла до 29. августа 1941. године и радом Владе народног спаса Милана Недића, бившег генерала Војске Краљевине Југославије од 1. септембра 1941. године, која је функционисала према немачким смерницама (без Министарства спољних послова) све до ослобођења окупиране Србије и саопштења Команде Југоистока председнику владе од 1. октобра 1944. године да престају све функције његове владе због ситуације на фронтovima. Група фондова „Недићеве архиве” садржи јединствене податке за истраживање рада Савета комесара и Недићеве владе током окупације. У оквиру предметне групе фондова сачувана је архивска грађа која се односи на делатност председништва Министарског савета и његових организационих целина: Кабинета председника, Државног секретаријата, Општег, Правног и Одељења државне пропаганде, као и на делатност ресорних министарстава и других органа централне и локалне управе. Група фондова садржи картотеку четничких (јединица Косте Пећанца), љотићевских (Српског добровољачког корпуса) и недићевских јединица (Српске државне страже) за Србију 1941. године. У оквиру предметне групе фондова чувају се телеграми и шифроване депеше, реферати Министарства унутрашњих послова о стању и злочинима у окрузима, недељни и месечни извештаји окружних и среских начелника о стању у окрузима, оперативни и месечни извештаји о раду Српске државне страже, документација о раду Националне службе за обнову Србије, Завода за национално васпитање омладине. Чувају се и подаци о раду бугарских окупаторских јединица, пропагандни материјал немачких власти и Одељења државне пропаганде (антисемитског и других садржаја у виду летака, брошура и публикација) подаци о румунској

пропаганди, прегледи штампе, *Службене новине* и часописи, подаци о раду Комесаријата за избеглице и пресељенике,¹⁵ Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, спискови лица у логорима, затворима, као и подаци о депортацијама и стрељањима.¹⁶

У склопу извештаја Комисије за ратне злочине чувају се извештаји о поступку Немаца у Мачви и казненој експедицији у Србији, као и Извештај Комисије за ратне злочине о стрељањима у Крагујевцу 21. 10. 2941. године. Сачувани су подаци о раду Љотићевог „Збора” и о антисемитском деловању ове организације, подаци о организовању антимасонске пропаганде, листови уредаба заповедника Србије, документација Градског поглаварства Београд, подаци о рашчишћавању рушевина у Београду после немачког бомбардовања. Управа града Београда садржи и део документације која се односи на рад Специјалне полиције са списковима убијених, присутних, побеглих и

¹⁵ Због великог броја избеглица које су из НДХ, Босне и Херцеговине, Војводине током маја и јуна 1941. пристизале на територију окупирани Србије, Савет комесара донео је одлуку о постављању Изванредног опуномоћеног комесара за избеглице и пресељенике 6. јула 1941. године, ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 8/1. Процену о броју избеглица дао је током послератног суђења и Франц Нојхаузен, а о броју од 400.000 избеглих писао је и сам Недић у свом допису генералу Данкелману у септембру 1942. године (Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, str. 278–280). Према последњем сачуваном извештају Комесаријата за избеглица и расељена лица председнику колаборационистичке владе Милану Недићу, поднетом августа 1944. године, укупно је евидентирано 241.011 избеглих лица, од којих је преко 53.000 било привремено насељено у Београду.

¹⁶ Праксу заштите прогоњених Срба ван Србије започео је Савет комесара који је радио на пријему избеглих Срба из НДХ, Босне и Херцеговине, Војводине и других крајева, као и на обавештавању јавности о страдању српског народа. Милан Аћимовић је новопостављеном команданту Србије, генералу Шредеру, почетком јуна 1941. године, упутио меморандум са молбом да заштити српско становништво од хрватског, бугарског, мађарског и албанског терора, Б. М. Карапанчић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Ваљево 2010, стр. 21, Српска православна црква је 9. јула 1941. године генералу Шредеру предала експозе о страдању свештенства и народа у НДХ. У помештој експозеу помиње се број од 100.000 Срба страдалих у НДХ од њеног оснивања. У меморандуму генералу Данкелману, предатом крајем августа 1941. године, наводи се податак о 180.000 страдалих Срба до тог времена, С. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату*, Ниш, 2004, стр. 238; М. Карапанчић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Ваљево 2010, стр. 35; R. Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I, Београд, 2002, str.59, Представници домаће управе упутили су у децембру 1941. године молбу немачком Министарству спољних послова за обустављање прогона над Србима, распуштање логора и за престанак насилног превођења српског становништва у католичку веру.

ослобођених затвореника у логору Бањица, податке Специјалне полиције о лицима на Сајмишту (1942), картотека отпуштених службеника комуниста из државне службе, решења одељења Специјалне полиције за упућивање у концентрационе логоре лица осумњичених за везу са комунистима, записници са саслушања Милана Недића, Драгомира Драгог Јовановића, др Георга Кисела и других. У оквиру подфонда Комесаријата за избеглице и пресељенике сачувани су подаци о раду домаће управе на организовању прихвата и збрињавања избеглих и расељених лица, као и њихова сведочанства о злочинима усташких власти.¹⁷

Група фондова „Немачка окупаторска војска” (група фондова „Немачка архива”, граничне године фонда 1941–1948. година) садржи архивску грађу која се односи на дејства немачких јединица на југословенским просторима, разне борбене извештаје, прегледе попуне јединица и историјат немачке војне, полицијске и цивилне окупационе управе на територији Европе, Балкана и окупиране Краљевине Југославије у Другом светском рату, рад Врховне команде оружаних снага, Команде Југоистока, групе армија „Е” и „Ф”.

Група фондова садржи укупно 314 кутија (31,4 линеарних метара) грађе ратног периода 1941–1945. године, архивистички сређене и обрађене. Група фондова „Немачке архиве” од информативних средстава за истраживаче садржи ауторску, географску и тематску картотеку, сумарни и аналитички инвентар докумената. Постоји и тематски пописник основних докумената немачких јединица и установа који садржи податке о логорима, затворима, депортацијама, стрељањима и друго. Архивска грађа је углавном на немачком језику, одређени сегменти су преведени на српски језик, а мањи део грађе је на српском језику. Предметној групи фондова припада у већем делу архивистички несређен подфонд „Фолксдојчери” који садржи 513 кутија и 24 књиге инвентара. Наведени подфонд садржи архивску грађу немачке народне групе (фолксдјчера) у Независној Држави

¹⁷ Ђоко Слијепчевић, *Историја СПЦ*, III, Београд 2002, стр. 65–66., Професор Богословског факултета др Радослав Грујић је током окупације у просторијама Музеја српске цркве примао избеглице из НДХ и записивао њихове исказе о сопственом и страдању њихових ближњих. На основу ових записа сачињен је меморандум који је СПЦ упутила Војном заповеднику у Србији, а по ослобођењу земље Грујић је сакупљене материјале ставио на располагање и новим властима.

Хрватској, Банату, Србији, Београду и округу „Принц Еуген”. У оквиру групе фондова „Немачке архиве” чувају се и копије микрофилмоване архивске грађе и микрофилмова Националног архива у Вашингтону, Бону, Фрајбургу и Лондону. Укупан број микрофилмова износи 884. За микрофилмована докумената Националног архива у Вашингтону и Лондону постоје подаци у оквиру картотеке предметне групе фондова. Том XII Зборника докумената НОР-а односи се на документа немачких команди, јединица и установа у Југославији.

Архивска грађа која је сачувана у оквиру предметне групе фондова односи се на документацију Штаба вође Рајха, шефа полиције, разних полицијских јединица и установа, деловање Врховне команде оружаних снага и њених организационих целина: Команде копнене војске, Команде ваздухопловства, Команде морнарице, Команданта Југоистока – групе армија „Е”, Команданта Југоистока – групе армија „F”, Команданта Солуна – оперативна архива, Команданта позадине, Команду 2. армије, Команду 12. армије, документацију Команде немачких трупа у Хрватској, Команду Војног заповедника у Србији, податке о заробљеничким логорима (Оснабрик, Матхаузен и други), документацију Фелкомандантуре 599 у Београду и других фелд и крајскоманднатура. Сачуван је и део немачке архиве са Источног фронта, архива 1. козачке коњичке дивизије, дивизије 717 и 718, дивизије „Brandenburg”, 2. SS дивизије „Das Reich”, брдске SS дивизије „Prinz Eugen”, 11. SS дивизије „Nordland”, 13 SS дивизије „Handžar”, 21 SS дивизије „Skender beg”, 2. SS оклопног корпуса, 1 SS оклопне дивизије. Групи фондова „Немачке архиве” припада и документација релевантна за рад цивилних установа Трећег рајха: Министарства спољних послова и осталих министарстава, генералног опуномоћеника за привреду у Србији, документација Немачког посланства у Београду, службена преписка Радио-Београда, документација Издавачког и прометног А. Д. „Југоисток”, Пропагандног одељења „Југоисток”, Немачког посланства у Загребу, документација цивилне управе у Словенији, архива немачке народне групе у Србији и Банату, немачке народне групе у НДХ, подаци о раду Станице за разврставање архиве у Бечу и о раду Станице за прикупљање архиве за Југоисток у Бечу. Предметна група фондова садржи део података о суђењима немачким ратним злочинцима, укључујући документацију са суђења у Нирнбергу (Нирнбершки процес): записници, преписи и

преводи, документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, (саслушања). Сачуване су и изјаве немачких ратних заробљеника. Војни судови су у периоду 1945–1949. године правоснажно пресудили за ратне злочине које су на југословенској територији извршила 1392 припадника немачке војске.¹⁸ У оквиру групе фондова чувају се: прегледи немачке штампе, *List uredba komandanta Srbije* (1941–1944), *Obznane i objave nemačkih vlasti u Srbiji* (1941–1943) и *Službeni list za zauzetu jugoslovensku teritoriju* (1941–1943) са конкретним примерима расног законодавства (тзв. „аријевски параграф“) и казним одредбама упереним против Срба, Јевреја и Рома (*Naredba nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji od 31. 05. 1941*, *Uredba o raspolaganju jevrejskom imovinom*, *Uredba o zabrani primanja Jevreja na konak pod smrtnom kaznom od 22. 12. 1941*), прегледи периодичних публикација и часописа, брошуре антисемитског карактера, подаци немачког опуномоћеног генерала у НДХ о мерама против Срба, Јевреја и Рома, подаци о раду Немачког посланства у НДХ, проблематика питања евакуације Јевреја са територије под италијанском окупацијом (1941–1943), документација шефа полиције и инспектора концентрационих логора (1941–1944), вишег SS вође полиције у XVIII војној области – Упутство за спаљивање села, огласи о мерама одмазде у виду стрељања, подаци о злочинима Главне управе за безбедност Рајха у виду припрема за извршење агресивног рата за уништење других народа.

Група фондова „Италијанска окупаторска војска“ (група фондова „Италијанска архива“, граничне године фонда 1933–1944. година) садржи укупно архивистички сређено и обрађено 571 кутију архивистички сређене и обрађене архивске грађе (57, 1 линеарних метара), која се односи на италијанску војну, полицијску и цивилну окупациону управу, рад Друге армије на територији Балкана и окупиране Краљевине Југославије у Другом светском рату.¹⁹ Предметна група

¹⁸ Током 1949. године више од 1000 немачких ратних заробљеника задржано је од репатријације у Вршцу и против њих је покренут кривични поступак, спроведена је истрага и одржана су суђења од стране Врховног војног суда. Осуђена су 922 лица од којих 40 на смртну казну која је и извршена.

¹⁹ Приликом бечких разговора Немачка је Италији препустила политички утицај у Хрватској, уважавајући италијанску намеру да са истом успостави персоналну унију иако се сама није одрекла војног и економског присуства у хрватској земљи. Немачки

фондова садржи ауторску, предметну и географску картотеку, као и сумарни и аналитички инвентар. Сумарни инвентар састоји се од три књиге у којима је израђен преглед на нивоу кратког садржаја кутије и временског распона грађе у кутији. Аналитички инвентар састоји се од картотеке у којој се налази преглед до нивоа документа. Архивска грађа је углавном на италијанском језику, одређени сегменти су преведени на српски језик, а мањи део грађе је на српском језику. У оквиру поменутог издања прегледа „Архивских фондова и збирки у СФРЈ“ налази се и преглед групе фондова „Италијанске архиве“.

Група фондова „Италијанске архиве“ која се односи на архивску грађу предратног периода садржи документацију Друге армије и италијанских дивизија, податке о Јулијској крајини и Префектури Истра–Пула. Предметна група фондова релевантна за ратни период и време после капитулације Италије груписана је према следећим целинама: италијанско Министарство рата и Генералштаба, италијански Генералштаб копнене војске, 2. и 3. армија, Високи комесаријат провинције Љубљана, Гувернаторат Далмације и Црне Горе, уз посебан део о интернирцима и логорима. Сачувана је архивска грађа италијанског Министарства рата и Генералштаба копнене војске, италијанског V армијског корпуса – XII батаљона карабињера, италијанског VI армијског корпуса, италијанског XI армијског корпуса, Брзог и Моторизованог армијског корпуса, италијанских дивизија „Messina“, „Emilia“, „Marke“, „Murdje“, „Lombardija“, „Re“, „Sassari“, Komande divizija „Isonzo“, „Isouco“, „Macerata“, „Granatieri di Sardegna“, „Cacciatori delle Alpi“, „Assista“, „Ravenna“, „Friuli“, „Bergamo“, „Zara“, „Eugenio di Savoia“, „Venezia“, „Perugia“, „Ferrara“, „Taro“, „Volosco“, „Opatija“, „Kvarner“, Војна зона Истре, префектура и квестура, италијанске Јулијске крајине, италијанске Краљевске морнарице у Далмацији, италијанске 2. армије, италијанског Гувернатората Далмације, италијанског Гувернатората Црне Горе, италијанског Ратног војног суда Цетиње, италијанске Више команде оружаних снага Албаније, италијанске Алпске дивизије „Pusteria“, „Taurinense“, као и Високог Комесаријата провинције Љубљана. Сачувани су значајни

опуномоћени генерал Глезе фон Хорстенау и посланик Зигфрид Каше заступали су у НДХ интересе Трећег рајха, с тим што је Каше био и сива еминенција усташког режима.

подаци о раду италијанског Министарства спољних послова и Италијанског посланства у Загребу, као и подаци о раду италијанских логора за интернирце и њихове евиденције. Према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Италијани су на принудни рад одвели око 85.000 лица, у концентрационе логоре око 110.000 југословенских држављана, у заробљеничке близу 8.000 лица, а принудно су раселили око 122.000 лица. Државна комисија је прогласила 302 лица италијанске народности за ратне злочинце.

Група фондова „Италијанска окупаторска војска” садржи у оквиру архивске грађе оперативне документације италијанске 2. армије податке о спречавању уласка Јеврејима и Србима на далматинску територију, податке о политичкој ситуацији у Далмацији. Документација италијанске провинције Задар–префектуре садржи податке о досељавању Јевреја и Срба у Далмацију, извештаје о политичкој ситуацији и о раду цивилних власти у Задру. Сачувани су извештаји италијанске Алпске дивизије „Taurinense”, подаци о интернираним лицима у провинцији Asti Aljano и у концентрационом логору Fabriano у провинцији Анкона, подаци италијанске квестуре Bergamo са досијеима интернираца, подаци италијанске квестуре „Como” са досијеима интернираца, подаци италијанске префектуре „Modena” са досијеима интернираца, подаци италијанске префектуре „Parma” са досијеима интернираца.

Остатак архивског фондуса Војног архива у којем се чувају подаци о страдању српског православног становништва на територији НДХ и о поступцима католичког клера, почевши од фонда „Врховног војног суда”, чини историјски извор првог реда у проучавању предметне тематике, уз незаобилазан пример сарадње Војног архива са Комисијом Српске православне цркве у доказном поступку против канонизације надбискупа Степинца.²⁰

Фонд „Врховног војног суда”: архивска грађа Војних судова прикупљена је у раду војних судова током и после Другог светског рата. Како се рат приближавао крају, организација војних судова морала

²⁰ Војни архив пружио је у 2016. години стручну помоћ трочланој Комисији Српске православне цркве у истраживању и припреми документације која се односи на прикупљање архивских докумената у доказном поступку против канонизације надбискупа Степинца.

се прилагодити новонасталој ситуацији и потребама. Врховни командант извршио је одређене измене и допуне *Уредбе о војним судовима* од 24. маја 1944. године, па је 12. јануара 1945. године ступила на снагу *Уредба о дојуни Уредбе о војним судовима*. Наведену уредбу пратила је и *Наредба Врховној команданџи* од истог дана: „Да се над лицима која су осуђена на смртну казну, а за која је доказано да су непосредно извршавала злочине, као што су убиство, палеж, пљачка и силовање, смртна казна сме извршити тек после одобрења по надлежним већима у смислу члана 29. Уредбе. Над осталим лицима која су осуђена на смртну казну, као што су руководиоци, организатори и интелектуални зачетници злочина и издајничког деловања, смртна казна смије се извршити једино и искључиво после претходног одобрења већа Вишег војног суда код Врховног штаба.” *Наредбом Врховној команданџи* од 11. фебруара 1945. године формиран су војни судови дивизија, а при штабовима армија војно-судска одељења и веће Вишег војног суда.²¹ Суђено је лицима која су проглашена за ратне злочинце, помагачима окупатора, народним непријатељима, одметницима и њиховим јатацима. Суђено је усташким официрима, министрима НДХ, усташко-домобранским генералима и вишим официрима, затим ратним заробљеницима окупаторске немачке, мађарске, бугарске, италијанске војске, официрима Југословенске војске у отаџбини.²² Врховни Војни суд је био у Београду. Архива Војних судова после Другог светског рата чувала се у специјалном архиву Војних судова у Сарајеву до 1991. године, када је судска архива измештена у Београд. Архива Војних судова од 1992. године када је формирана Савезна Република Југославија до децембра 2004. чувала се у Врховном војном суду – Београд. *Законом о преношењу надлежности војних судова, војних шужилаштва, и војној правобранилаштва на ордане држава чланица* („Сл. лист СЦГ” број 55 од 19. 11. 2004. године) и *Уредбом о начину и поступку предаје предмета, ствари и лица од стране војних судова, војних шужилаштва и војне установе за извршавање кривичних санкција орданима државне заједнице Србије и Црне Горе* („Сл. лист СЦГ” број 62 од

²¹ Војни архив, Група фондова „Народноослободилачке војске Југославије”, К.25, рег. бр. 14-5. Тада је формирано и судило 157 војних судова. Ови судови су судили као нова револуционарна власт.

²² Број првостепених војних судова у периоду од 1946–1991. године у зависности од реорганизација војних области кретао се од 19, потом 12 и на крају број је сведен на 7.

24. 12. 1994. године) сви завршени предмети (кривични, парнични и управни) Војних судова, Војних тужилаштава, Војних правобранилаштава и Војних затвора предати су Војном архиву. Војном Архиву предати су Уписници, Регистри и предмети Војних судова.

Извори и литература

Архивски извори

Војни архив

- група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива)
- група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива)
- група фондова: Италијанска окупаторска војска (Италијанска архива)
- група фондова: Независна Држава Хрватска (НДХ)
- група фондова: Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ)
- фонд Врховни војни суд
- Микротека: микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону

Објављени извори

Arhivi na teritoriji SFRJ, *Arhiv oružanih snaga*, Београд 1980.

Aprilski rat 1941: zbornik dokumenata, I, priredio: Vojnoistorijski institut, redaktor.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том I (књ. 1-5, 7, 9, 11-15, 20, 21), Београд 1949–1965; том XII (књ. 1-4), Београд, 1973–1979, том XIV (књ. 1-4), Београд, 1981–1985.

Злочини на југословенским територијама у Првом и Другом светском рату – Зборник докумената: том I, *Злочини НДХ*, књига 1-1941, издање Војноисторијског института, Београд, 1993.

Усташка зверства (1941–1942). Зборник докумената Архива Војводине о злочинима НДХ. Приредио Милан Кољанин, Нови Сад, 2020.

Зборник одабраних докумената Злочини Независне државе Хрватске 1941–1945 године, књига 1 (1941–1942), Мраовић Маријана, Ђурђевић Петар, (ур.) Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Нови Сад, 2020.

Литература

Глишић, Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970. *27. марта 1941. седамдесет година касније*: зборник радова са међународне научне конференције, (уредили: Момчило Павловић, Ивана Пантелић), Београд, 2012.

Димић, Љубодраг, Жутић, Никола, *Алојзије Степинац: Држава, црква, нагбискуи (1934–1941)*, Београд, 2019.

Dimitrijević, Bojan, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016.

Kreso, Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd, 1979.

Кољанин, Милан, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ”, *Војноисторијски гласник*, 1/2011, стр. 66–91.

Кољанин, Милан, *Репресија као систем – логори у окупираној Србији 1941–1945*, Hereticus, 2007.

Лопичић Јанчић, Јелена, *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941–1945*, Београд, 2010.

Мраовић, Маријана, Вигњевић Зоран, „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској”, *Записи – Годишњак Историјског архива Пожареваца*, година VII, број 7, Пожаревац, 2018. године, стр. 221–233.

Петрановић, Бранко, *Историографске контроверзе*, Београд, 1998.

Ristović, Milan, *Nemački „Novi poredak” i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45 – planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991.

Stojanović, Branimir, *Alojzije Stepinac, zločinac ili svetac (dokumenti o izdaji i zločinu)*, Beograd, 1985.

Stojanović, Aleksandar, „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945”, *Balkanica*, Vol. XLVIII (2017), pp. 269–287.

Marijana T. Mraović, PhD, Research Associate
Military Archive - The Republic of Serbia Ministry of Defense, Belgrade

Summary

THE ARCHIVAL RECORDS OF THE MILITARY ARCHIVE ON CRIMES OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA AUTHORITIES AND THE ATTITUDE OF THE CATHOLIC CLERGY TOWARDS THE SERBIAN POPULATION

With the defeat of the Third Reich the fascist creation of the Independent State of Croatia disappeared, and the units of the People`s Liberation Army of Yugoslavia that liberated the territory of the pre-war Kingdom of Yugoslavia from occupation, found the archives of the Independent State of Croatia, not only on the territory of today`s Republic of Croatia, but also on the territory of today`s Republic of Serbia, Republic of Slovenia and Bosnia and Herzegovina. The archives of the Independent State of Croatia were stored after the Second World War in the Military History Institute. Today, this archives are kept in the rich fundus of the Military Archive of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia and they are a kind of testimony to the uncompromising policy of assimilation, expulsion and destruction of the non-Croatian population, primarily Serbs, carried out by the NDH Authorities to make the idea of a Greater Croatia, an ethnically homogeneous state, realistic.

The archival material belongs to the largest part to the group of funds of the „Independent State of Croatia”, which is largely archived, with complete information resources. A part of the unorganized archive material of the mentioned group of funds also belongs to the Military Archive and refers to the documentation on the work of the Ministry of Foreign Affairs of the Independent State of Croatia.

The rest of the funds of the Military Archive in which data can be found on the suffering of the Serbian Orthodox population on the territory of the Independent State of Croatia and on the actions of Archbishop

Alojzije Stepinac and the Catholic clergy, starting from the fund of the „Supreme Military Court”, all the way to the group of funds of the „Nedić`s Archive” is a historical source of the first order with the inevitable example of cooperation of the Military Archive with the Commission of the Serbian Orthodox Church in the evidentiary procedure against the canonization of Archbishop Stepinac.

Gradual and planned work of arranging and digitizing the archival records on crimes, camps, trials, memorandums of the Serbian Orthodox Church, as well as the preserved data of the Commissariat for Refugees and Migrants, a number of new historical facts which complicate and deepen the existing picture of the suffering of Serbs on the territory of the Independent State of Croatia and of the crimes in Yugoslavia in the Second World War are made available to domestic and international scientific and general public in cognitive and research processes.

Key words: World War II, Serbia, NDH, crimes, the archival records.